

জাতীয় আয় গণনা

মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন (GDP)ক ব্যৱহাৰ কৰোঁতে সন্মুখীন হোৱা অসুবিধাবোৰৰ বিষয়েও ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

2.1 সমষ্টিবাদী অৰ্থনীতিৰ কেতবোৰ মূল ধাৰণা

(Some Basic Concepts of Macro-economics)

অৰ্থবিজ্ঞানৰ পিতৃস্বৰূপ আদাম স্মিথে তেখেতৰ অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থ 'An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations'ৰ জৰিয়তে দেশ এখনে কেনেকৈ জাতীয় সম্পদ আহৰণ কৰিব পাৰে আৰু কোনবোৰ কাৰকে দেশ এখনক ধনী বা দুখীয়া বুলি চিহ্নিত কৰে সেই বিষয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে। এইবোৰ হ'ল অৰ্থনীতিৰ কেতবোৰ মূল প্ৰশ্ন। এইটো নহয় যে যিবোৰ দেশৰ পৰ্যাপ্ত প্ৰাকৃতিক সম্পদ যেনে খনিজ দ্ৰব্য আৰু বনজ সম্পদ বা অতিশয় সাৰুৱা ভূমি আছে আৰু কেৱল সেইবোৰ দেশেই চহকী দেশ। আফ্ৰিকা, লেটিন আমেৰিকাৰ দৰে দেশবোৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদত চহকী হোৱা সত্ত্বেও বিশ্বৰ অন্যতম দুখীয়া দেশৰূপেহে পৰিচিত। আনহাতে বহু দেশে প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ নাটনি সত্ত্বেও দ্ৰুত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এটা সময়ত প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ প্ৰাচুৰ্যৰ বিষয়টো গুৰুত্বপূৰ্ণ হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছিল যদিও সেই সময়তো এই সম্পদৰাজি উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদিহে ৰূপান্তৰ ঘটাব লাগিছিল।

দেশ এখনৰ আৰ্থিক সম্পদ বা দেশখনৰ প্ৰগতি কেৱল প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ প্ৰাচুৰ্যৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল বুলি ভবাৰ যুক্তিযুক্ততা নাই। মূল কথা হ'ল— কেনেকৈ এই প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে এই প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি কেনেকৈ নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে দেশৰ আয় আৰু সম্পদৰ সৃষ্টি কৰা হৈছে।

এতিয়া আমি এই উৎপাদনী প্ৰবাহ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিম। প্ৰশ্ন হ'ল— কেনেকৈ উৎপাদন প্ৰবাহৰ সৃষ্টি হয়? মানুহে প্ৰাকৃতিক আৰু মানৱসৃষ্ট পৰিৱেশৰ সৈতে তেওঁলোকৰ শক্তি আৰু সামৰ্থ্য অনুযায়ী এক সুনিৰ্দিষ্ট সামাজিক আৰু প্ৰযুক্তিগত প্ৰণালীৰ যোগেদি

সমষ্টিবাদী অর্থবিজ্ঞান পৰিচয়

উৎপাদন প্ৰবাহৰ সৃষ্টি কৰে। আধুনিক অৰ্থনৈতিক ব্যৱস্থাত এই উৎপাদন প্ৰবাহৰ সৃষ্টি হয় মূলতঃ কোটি কোটি ক্ষুদ্ৰ আৰু বৃহৎ উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানসমূহে সৃষ্টি কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি। এই উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ ভিতৰত বহুসংখ্যক মানুহ নিয়োজিত হৈ থকা বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠান (Giant Corporations)ৰ পৰা এজন মাত্ৰ উদ্যোগীয়ে পৰিচালনা কৰা প্ৰতিষ্ঠানো আছে। কিন্তু উৎপাদনৰ পৰৱৰ্তী সময়ত উৎপাদিত দ্ৰব্যসমূহ কি হয়? প্ৰতিটো উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ উৎপাদনকাৰীবোৰৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল স্ব-উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ বিক্ৰী কৰা। সেইবোৰ ক্ষুদ্ৰ পিন বা বুটাম এটাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এৰাশ্বেন, অট'ম'বাইল কিম্বা বৃহৎ যন্ত্ৰপাতি বা বিক্ৰীযোগ্য সেৱাসমূহ যেনে ডাক্তৰ, আইনজ্ঞ, বিত্তীয় পৰামৰ্শদাতা আদিৰ সেৱালৈকে সকলোবোৰ উৎপাদিত দ্ৰব্য আৰু সেৱা উপভোক্তাৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰা হয়। উপভোক্তাজন এজন ব্যক্তি বা এখন প্ৰতিষ্ঠানো হ'ব পাৰে আৰু তেওঁলোকে ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্য বা সেৱাসমূহ চূড়ান্ত (Final) ব্যৱহাৰৰ বাবে পুনৰ উৎপাদনমূলক কাৰ্যৰ বাবে পুনৰ ব্যৱহাৰৰ বাবেও হ'ব পাৰে। যেতিয়া দ্ৰব্য বা সেৱাসমূহ কোনো উৎপাদনমূলক কাৰ্যৰ বাবে পুনৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, তেতিয়া এক বিশেষ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি পৰিৱৰ্তিত ৰূপ পোৱাৰ পিছত সেই দ্ৰব্য বা সেৱাসমূহে নিজৰ বৈশিষ্ট্যৰাজি হেৰুৱাই পেলায়। উদাহৰণস্বৰূপে এজন কপাহ খেতিয়কে যেতিয়া কপাহবোৰ সূতকাঁটা কলত বিক্ৰী কৰে, তেতিয়া এই কেঁচা কপাহবোৰ সূতালৈ পৰিৱৰ্তন হয়। আকৌ এই সূতাবোৰ কাপোৰৰ কলত বিক্ৰী কৰাৰ পিছত সেই দ্ৰব্যসমূহক এক উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে কাপোৰলৈ ৰূপান্তৰ ঘটোৱা হয়। আৰু এই কাপোৰবোৰকো এক উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি বিভিন্ন কাপোৰৰ সামগ্ৰীলৈ ৰূপান্তৰ কৰি চূড়ান্ত ব্যৱহাৰৰ বাবে উপভোক্তাৰ ওচৰত বিক্ৰীৰ বাবে সাজু কৰি তোলা হয়। এনেদৰেই যেতিয়া কোনো দ্ৰব্য চূড়ান্ত ব্যৱহাৰৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ উঠে আৰু অতিৰিক্ত উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজেৰে পাৰ হৈ পুনৰ ৰূপান্তৰ ঘটাব কোনো সম্ভাৱনা নাথাকে তেনে সামগ্ৰীসমূহক চূড়ান্ত দ্ৰব্য বোলা হয় (Final Goods)।

আমি কিয় এই দ্ৰব্যসমূহক চূড়ান্ত দ্ৰব্য বুলি কওঁ? কিয়নো এবাৰ বিক্ৰী কৰাৰ পিছত এইবোৰ সক্ৰিয় উৎপাদন প্ৰবাহৰ পৰা একেবাৰে আঁতৰি যায়। এই দ্ৰব্যসমূহ উৎপাদনকাৰী

হাতত পুনৰ কোনোধৰণৰ ৰূপান্তৰ ঘটে। বহুতো চূড়ান্ত উপভোক্তাই ক্ৰয় কৰি তৈয়াৰ কৰিহে উপভোগ কৰিবৰ সামগ্ৰীৰো ৰক্ষণ প্ৰতিটো অৰ্থনৈতিক কাৰ্য নকৰা দ্ৰব্যসমূহ বজাৰত হোটেলত তৈয়াৰ কৰি হিচাপে চিহ্নিত হ'ব পাৰে। সেইবাবেই কোনো এটা চূড়ান্ত দ্ৰব্য হয়নে ন?

চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহ

(Capital goods); যিবোৰ চূড়ান্ত উপভোগ (Consumption) সেৱাসমূহো অন্তৰ্ভুক্ত

আলোচনা কৰিম

আনহাতে উৎপাদন কাৰ্যত ইত্যাদি। যেতিয়া হয়, সেইসমূহ (Final good) আন আন চূড়ান্ত

হাতত পুনৰ কোনোধৰণৰ ৰূপান্তৰ নঘটে। সৰ্বশেষ ক্ৰেতাৰ হাততে এইসমূহ দ্ৰব্যৰ অন্তিম ৰূপান্তৰ ঘটে। বহুতো চূড়ান্ত দ্ৰব্যৰ ৰূপান্তৰ কেৱল উপভোগৰ যোগেদি হয়। উদাহৰণস্বৰূপে উপভোক্তাই ক্ৰয় কৰি অনা চাহপাত সেই ৰূপতে উপভোগ কৰা নহয়। সেইবোৰ চাহ তৈয়াৰ কৰিহে উপভোগ কৰিব পৰা যায়। ঠিক সেইদৰে আমাৰ ৰান্ধনীশাললৈ অনা নানা তৰহৰ সামগ্ৰীৰো ৰন্ধন প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদিহে ৰূপান্তৰ ঘটেৱা হয়। কিন্তু ঘৰত ৰন্ধা প্ৰক্ৰিয়াটো এটা অৰ্থনৈতিক কাৰ্য নহয়; যদিও এই প্ৰক্ৰিয়াটোত দ্ৰব্যৰ ৰূপান্তৰ ঘটে। কিয়নো ঘৰত ৰন্ধা দ্ৰব্যসমূহ বজাৰত বিক্ৰী কৰা নহয়। কিন্তু সেই একেই ৰন্ধন সামগ্ৰী বা চাহ যদি এখন হোটেলত তৈয়াৰ কৰি গ্ৰাহকক বিক্ৰী কৰা হয়, তেনেহ'লে এইসমূহ দ্ৰব্য চূড়ান্ত দ্ৰব্য হিচাপে চিহ্নিত হ'ব আৰু এই দ্ৰব্যসমূহ অৰ্থনৈতিক মূল্য সংযোজনৰ আহিলা হৈ পৰিব। সেইবাবেই কোনো এটা দ্ৰব্য ইয়াৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱহাৰৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিহে চূড়ান্ত দ্ৰব্য হয়নে নহয় নিশ্চিত কৰিব পাৰি; দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি নহয়।

চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহ উপভোগ্য দ্ৰব্য আৰু মূলধনী দ্ৰব্য (Consumption goods and Capital goods); এই দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। খাদ্য, বস্ত্ৰ আৰু বিনোদনৰ সেৱাসমূহ যিবোৰ চূড়ান্ত উপভোক্তাই উপভোগৰ বাবে ক্ৰয় কৰে, সেইসমূহ দ্ৰব্যক উপভোগ্য সামগ্ৰী (Consumption goods or consumer goods) বোলা হয়, (ইয়াৰ ভিতৰত উপভোগ্য সেৱাসমূহো অন্তৰ্ভুক্ত হয় যদিও সুবিধাৰ বাবে আমি ইয়াক উপভোগ্য দ্ৰব্য হিচাপেই আলোচনা কৰিম)।

আনহাতে এনে কেতবোৰ দ্ৰব্য আছে যি দ্ৰব্যসমূহ স্থায়ী প্ৰকৃতিৰ আৰু সেই দ্ৰব্যসমূহ উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহৃত হয়। এই দ্ৰব্যসমূহ হ'ল— যন্ত্ৰপাতি আৰু প্ৰায়োগিক আহিলা ইত্যাদি। যেতিয়া এইধৰণৰ দ্ৰব্যসমূহ আন দৃশ্যমান সামগ্ৰী উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা হয়, সেইসমূহৰ কোনো ৰূপান্তৰ নঘটে। যদিও এইবোৰ সৰ্বশেষ দ্ৰব্য বা চূড়ান্ত দ্ৰব্য (Final goods) বুলি কোৱা হয়, কিন্তু এহবিলাক দ্ৰব্য উপভোগৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। আন আন চূড়ান্ত দ্ৰব্যৰ দৰে নহ'লেও এইধৰণৰ দ্ৰব্যসমূহ যিকোনো উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ

বাবে মেৰুদণ্ডস্বৰূপ, এইসমূহ দ্ৰব্যৰ বাবেই কোনো উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া এটা সম্ভৱপৰ হৈ উঠে। এইসমূহ দ্ৰব্যই মূলধনৰ এটা অংশ গঠন কৰে। উৎপাদনৰ এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হিচাপে বিবেচনা কৰি উৎপাদনকাৰীসকলে এই দ্ৰব্যসমূহত বিনিয়োগ কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াটো গতিশীল হৈ থাকে। এই সামগ্ৰীসমূহেই হ'ল মূলধনী সামগ্ৰী (Capital goods)। সময়ৰ লগে লগে এই সামগ্ৰীবোৰৰ ক্ষয়-ক্ষতি হোৱাৰ বাবে মেৰামতি কিম্বা সলনি কৰিবলগা হয়। সময় অতিবাহিত হোৱাৰ লগে লগে অৰ্থনীতি এখনৰ মূলধন মজুতকৰণ, সংৰক্ষণ, মেৰামতি আৰু আংশিক অথবা সম্পূৰ্ণ নৱীকৰণৰ প্ৰয়োজন হয়। আমাৰ পৰৱৰ্তী আলোচনাৰ বাবে এইবোৰ অতি প্ৰয়োজনীয়।

উল্লেখযোগ্য যে দূৰদৰ্শন, কম্পিউটাৰ, অট'ম'বাইল আদিৰ দৰে সামগ্ৰীসমূহ যদিও চূড়ান্ত উপভোগৰ বাবেহে, তথাপি এইবোৰ সামগ্ৰীত মূলধনী সামগ্ৰীৰ দৰে এক সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয়। এই বৈশিষ্ট্যটো হ'ল সামগ্ৰীসমূহৰ স্থায়িত্ব। হুস্ককালীন বা মধ্যৱৰ্তী উপভোগৰ জৰিয়তে এইবোৰ দ্ৰব্য লোপ নাপায়। খাদ্য বা বস্ত্ৰৰ দৰে সামগ্ৰীবোৰৰ তুলনাত এনে দ্ৰব্যবোৰৰ স্থায়িত্ব অধিক। এনে সামগ্ৰীবোৰৰো সময়ৰ লগে লগে ক্ষয়-ক্ষতি (depreciation) হয়। যন্ত্ৰ-পাতিৰ দৰে এইবোৰ সামগ্ৰীৰো সংৰক্ষণ, মেৰামতি কিম্বা নৱীকৰণৰ প্ৰয়োজন হয়। সেইবাবে এইধৰণৰ সামগ্ৰীবোৰক স্থায়ী উপভোক্তাৰ সামগ্ৰী (Consumer durables) বোলা হয়।

যদি আমি অৰ্থনীতিখনৰ উৎপাদিত সকলো চূড়ান্ত দ্ৰব্য (Final goods) আৰু সেৱাক এক প্ৰদত্ত সময়ত বিবেচনালৈ আনো, তেনেহ'লে এইসমূহ হয় উপভোগ্য সামগ্ৰী (স্থায়ী অথবা অস্থায়ী) নতুবা মূলধনী সামগ্ৰীৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব। চূড়ান্ত দ্ৰব্য হোৱা বাবে এইবোৰ পুনৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ যোগেদি ৰূপান্তৰ নঘটে।

অৰ্থনীতি এখনৰ সামগ্ৰিক উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোত এক বৃজনসংখ্যক উৎপাদিত দ্ৰব্য চূড়ান্ত উপভোগৰ জৰিয়তে শেষ হৈ নাযায় কিম্বা এনেবোৰ দ্ৰব্য মূলধনী দ্ৰব্যৰ শাৰীতে নপৰে। এই সামগ্ৰীবোৰ আন উৎপাদনকাৰীয়ে ভৌতিক আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰে।

জাতীয় আয় গণনা

উদাহরণস্বৰূপে তীখাৰ পাটিবোৰ অট'ম'বাইল কাৰখানাত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ঘৰুৱা আচবাব তৈয়াৰ কৰোঁতে তামৰ ব্যৱহাৰ হয়। এনেধৰণৰ দ্ৰব্যবোৰ হ'ল মধ্যৱৰ্তী দ্ৰব্য (Intermediate) আৰু এইবোৰ সাধাৰণতে কেঁচা সামগ্ৰী বা আন আন দ্ৰব্য উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত আহিলা হিচাপে ব্যৱহৃত হয়। এইসমূহ চূড়ান্ত দ্ৰব্য (Final goods) নহয়। এইসমূহ দ্ৰব্যক চূড়ান্ত দ্ৰব্য (Final goods) বুলি বিবেচনা কৰিব নোৱাৰি। দেশত উৎপাদিত হোৱা সামগ্ৰীসমূহৰ এক সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ হ'লে সকলোবোৰ চূড়ান্ত সামগ্ৰীৰ এক সাংখ্যিক পৰিমাণ (quantitative measure) কৰিব লাগিব। এইটো সম্পন্ন কৰিবলৈ আমাক এটা সাধাৰণ পৰিমাণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজন। আমি মিটাৰ হিচাপে উৎপাদিত কাপোৰ কেতিয়াও টন হিচাপে উৎপাদিত চাউল কিম্বা অট'ম'বাইলৰ সংখ্যাৰ সৈতে যোগ কৰিব নোৱাৰো। গতিকে এইক্ষেত্ৰত আমাৰ সাধাৰণ পৰিমাপক হ'ল মুদ্ৰা। যিহেতু প্ৰতিবিধ সামগ্ৰীয়েই মুদ্ৰাৰ মাধ্যমত বিক্ৰী কৰা হয়, সেই বাবে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সামগ্ৰীবোৰৰ সৰ্বমুঠ মুদ্ৰা মূল্যৰ পৰাই চূড়ান্ত দ্ৰব্য উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ বিষয় জানিব পাৰি। কিন্তু আমি কিয় কেৱল চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহৰহে পৰিমাণ কৰিব বিচাৰো? মধ্যৱৰ্তী দ্ৰব্যসমূহো যিকোনো উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে নিশ্চিতভাৱে অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ আহিলা আৰু আমাৰ মানৱ শক্তি তথা মূলধনৰ এক বৃদ্ধি অংশ এইসমূহ দ্ৰব্য উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে। কিন্তু আমি যিহেতু উৎপাদনসমূহৰ মুদ্ৰা মূল্যহে বিবেচনা কৰোঁ, সেই বাবে চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহৰ মূল্য পৰিমাপনত মধ্যৱৰ্তী দ্ৰব্যসমূহৰ মূল্যও অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে; কিয়নো এইসমূহ দ্ৰব্য চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহৰ উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াত আহিলা হিচাপে ব্যৱহৃত হৈ থাকে। যদি আমি এনে দ্ৰব্যবোৰৰ মূল্য পৃথকে পৰিমাণ কৰোঁ, তেনেহ'লে দুবাৰ গণনাৰ (double counting) ভুল কৰা হ'ব। অৱশ্যে যদিও মধ্যৱৰ্তী দ্ৰব্যবোৰ বিবেচনালৈ আনিলে আমি সামগ্ৰিক অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলীৰ এক বিতং ব্যাখ্যা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হওঁ, তথাপি মধ্যৱৰ্তী সামগ্ৰীৰ মূল্যৰ পৃথক পৰিমাণ কৰিলে অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলীৰ চূড়ান্ত মূল্যৰ পৰিমাণ এক অহেতুক বৃদ্ধি পাব।

আলোচনাৰ এই পৰ্যায়ত মজুত (Stocks) আৰু প্ৰবাহৰ (Flows) ধাৰণাকেইটা পৰিচয় কৰি দিয়াটো অতি প্ৰয়োজনীয়। সচৰাচৰ আমি কওঁ যে কোনো ব্যক্তিৰ গড়

দৰমহাৰ পৰিমাণ 10,000 টকা; তীখা কাৰখানা এটাৰ মুঠ উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ বহু টন বা বহু টকা মূল্যৰ ইত্যাদি। কিন্তু এনেধৰণৰ মন্তব্যসমূহ অসম্পূৰ্ণ। কিয়নো এই মন্তব্যসমূহৰ পৰা এইটো স্পষ্ট নহয় যে ব্যক্তিজনৰ বাৰ্ষিক, মাহিলি নে দৈনিক আয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। নিশ্চিতভাৱে ই ব্যক্তিজনৰ প্ৰকৃত আয়ৰ স্বৰূপটো দাঙি ধৰিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা আমি ধৰি লওঁ যে বিষয়টো আমাৰ জ্ঞাত হোৱাৰ বাবে ইয়াত সময়সীমাৰ কথা উল্লেখ কৰা হোৱা নাই। নিৰ্দিষ্ট সময়সীমাৰ উল্লেখ নাথাকিলে এনেকুৱাধৰণৰ কথাবোৰ অৰ্থহীন হৈ পৰে। আয়, উৎপাদন নতুবা লাভ প্ৰভৃতি এনে কেতবোৰ ধাৰণা যিবোৰ কেৱল নিৰ্দিষ্ট সময়সীমাৰ অৱস্থাতহে প্ৰাসংগিক হৈ উঠে। এইবোৰক প্ৰবাহ (Flows) বোলা হয়। কিয়নো এই ধাৰণাসমূহ সময়ৰ সৈতেহে প্ৰযোজ্য। এইবোৰৰ সাংখ্যিকীয় পৰিমাণৰ বাবে এক নিৰ্দিষ্ট সময়সীমাৰ উল্লেখ কৰাটো জৰুৰী। অৰ্থনীতি এখনত বাৰ্ষিক হিচাপত বহুতো হিচাপ-নিকাচ চলোৱা হয়। ইয়াৰ বহুসংখ্যক হিচাপ বছৰেকীয়া হিচাপত প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে বাৰ্ষিক লাভ বা বাৰ্ষিক উৎপাদন ইত্যাদি। প্ৰবাহৰ সংজ্ঞা সদায় এক নিৰ্ধাৰিত সময়ৰ ভিত্তিতহে দাঙি ধৰা হয়।

ইয়াৰ বিপৰীতে মূলধনী সামগ্ৰী বা স্থায়ী উপভোক্তাৰ সামগ্ৰীসমূহ এবাৰ উৎপাদনৰ পিচত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়সাপেক্ষে উপভোগ কৰা নহয়। মূলধনী সামগ্ৰীসমূহে বিভিন্ন উৎপাদন চক্ৰৰ মাজেৰে আমাৰ সেৱা কৰে। কাৰখানা এটাৰ যন্ত্ৰ-পাতি বা ঘৰটো কোনো সময়ৰ সৈতে সম্পৰ্কিত নহয়। এইবোৰৰ সংযোগ বা বিয়োজন ঘটিব পাৰে যদিহে নতুন যন্ত্ৰ-পাতিৰ সংযোজন ঘটোৱা হয় নতুবা বিকাশ হোৱা যন্ত্ৰ-পাতিবোৰৰ পুনৰ সংস্থাপন কৰা নহয়। এইসমূহক মজুত (Stocks) বুলি কোৱা হয়। এক নিৰ্দিষ্ট সময় বিন্দুতহে মজুতৰ সংজ্ঞা দিয়া হয়। এক নিৰ্ধাৰিত সময়ৰ ভিত্তিতহে আমি মজুতৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰিমাণ কৰিব পাৰো। যেনে এটা বছৰত কিমান যন্ত্ৰ-পাতিৰ সংযোগ ঘটিল। মজুতৰ এনে সাল-সলনিয়েই হ'ল প্ৰবাহ আৰু ইয়াক নিৰ্ধাৰিত সময়সাপেক্ষেহে পৰিমাণ কৰিব পাৰি। এটা যন্ত্ৰ বছৰ বছৰ ধৰি মূলধনী মজুতৰ অংশ হৈ থাকিব পাৰে (যেতিয়ালৈ ই বিকল হৈ নাযায়)। কিন্তু সেই যন্ত্ৰটো নতুনকৈ মূলধনী মজুতত সংযোগ ঘটোৱা নিৰ্ধাৰিত বছৰ এটাৰ নতুন যন্ত্ৰ-পাতিৰ

প্রবাহৰ অংশহে হ'ব পাৰিব। মজুত চলক আৰু প্রবাহিত চলকৰ মাজৰ পাৰ্থক্য বুজিবলৈ এটা উদাহৰণ লোৱা যাওক। ধৰা হ'ল এটা টেপৰ পৰা অহা পানীৰে এটা পুখুৰী ভৰ্তি কৰা হ'ল। প্রতি মিনিটত টেপৰ পৰা পুখুৰীটোলৈ যিমান পৰিমাণৰ পানী প্রবাহিত হৈছে, সেই পৰিমাণেই হ'ল প্রবাহ। আনহাতে কোনো এক নির্দিষ্ট সময়ত পুখুৰীটোত যি পৰিমাণৰ পানী জমা আছে সেয়ে হ'ল মজুত। আমাৰ পূৰ্বৰ আলোচনাত চূড়ান্ত দ্রব্যৰ পৰিমাণৰ বেলিকা মূলধনী দ্রব্যৰ অংশটো যিয়েই গঠন কৰিছিল, সেই অংশটোৱেই অর্থনীতি এখনৰ মুঠ বিনিয়োগ (Gross investment) নির্দেশ কৰে।^১ এইবোৰ হ'ল যন্ত্ৰ-পাতি, আহিলা, ঘৰ-দুৱাৰ, কাৰ্যালয়, বাস্তা-ঘাট, দলং, বিমানকোঠ আদি আন্তঃগাঁথনিসমূহ। কিন্তু এটা নির্ধাৰিত বছৰত উৎপাদিত সকলোবোৰ মূলধনী দ্রব্যই চলিত মূলধনী মজুতৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিব বুলি ক'ব নোৱাৰি। কিয়নো উৎপাদিত মূলধনী দ্রব্যৰ এক বুজন অংশ চলিত মূলধনী মজুতৰ সাল-সলনি বা মেৰামতিৰ কামত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিয়নো চলিত মূলধনী মজুতৰ ক্ষয়-ক্ষতি হোৱাৰ বাবে মেৰামতিৰ প্ৰয়োজন হয়। নিগুট বিনিয়োগৰ (Net investment) পৰিমাণ কৰোতে সেইবাবে আমি সদায় এই ক্ষয়-ক্ষতিজনিত বা মেৰামতিৰ কামত ব্যৱহৃত মূলধনী সামগ্ৰীৰ মূল্য সৰ্বমুঠ বিনিয়োগৰ পৰা বাদ দিব লাগে। তেতিয়াহে নিগুট বা প্রকৃত বিনিয়োগৰ শুদ্ধ হিচাপ পোৱা যায়। মুঠ বিনিয়োগৰ পৰা মূলধনৰ চলিত ক্ষয়-ক্ষতিৰ বাবদ যি পৰিমাণৰ মূল্য বাদ দিয়া হয় সেই অংশটোকে মূলধনৰ ক্ষয়-ক্ষতি (depreciation) বোলা হয়।

সেইবাবে অর্থনীতি এখনৰ মূলধনী মজুতত নতুনকৈ হোৱা সংযোজনৰ পৰিমাণ নিগুট বিনিয়োগ বা নতুন মূলধন গঠনৰ মাধ্যমত পৰিমাপ কৰা হয়। ইয়াক নিম্নোক্তধৰণে প্রকাশ কৰিব পাৰি।

$$\text{নিগুট বিনিয়োগ} = \text{মুঠ বিনিয়োগ} - \text{মূলধনৰ ক্ষয়-ক্ষতি}।$$

^১ এনেকৈয়ে অর্থনীতিবিদসকলে বিনিয়োগৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰে। আমি সাধাৰণভাৱে বিনিয়োগ বুলিলে বিত্তীয় পৰিসম্পদ বা অন্যান্য সম্পদ মুদ্ৰাৰ মাধ্যমত ক্ৰয় কৰা বুলি ধৰা কথাটোৰ সৈতে বিনিয়োগৰ এই ধাৰণাৰ কোনো মতানৈক্য হোৱা অনুচিত। বিনিয়োগ হ'ল আমাৰ বাবে কেৱল মূলধনৰ গঠন। মূলধন মূলধন মজুতলৈ নিগুট বা মুঠ সংযোজন।

$$(\text{Net Investment} = \text{Gross Investment} - \text{Depreciation})$$

এতিয়া এই ক্ষয়-ক্ষতিৰ ধাৰণাটো অলপ বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হওক। ধৰা হ'ল কোনো এক উদ্যোগ প্রতিষ্ঠানে এটা নতুন যন্ত্ৰ ক্ৰয় কৰিছে। ধৰা হ'ল যন্ত্ৰটোৱে অনাগত 20 বছৰৰ বাবে সেৱা আগবঢ়াব আৰু তাৰ পিছতহে ইয়াৰ মেৰামতি কিম্বা সলনিৰ প্ৰয়োজন হ'ব। এতিয়া আমি ধৰি লওঁ যে প্রতি বছৰেই যন্ত্ৰটো উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰি থকাৰ ফলস্বৰূপে যন্ত্ৰটোৰ প্ৰকৃত মূল্যৰ 1/10 অংশকৈ বাৰ্ষিক ক্ষয় হৈছে। আমি 20 বছৰৰ অন্তত যন্ত্ৰটোৰ বদলিৰ বাবদ হোৱা বৃহৎ পৰিমাণৰ বিনিয়োগৰ কথা বিবেচনালৈ নানি প্রতি বছৰে হোৱা বাৰ্ষিক ক্ষয়-ক্ষতিৰ ব্যয়হে বিবেচনা কৰিম। এইটোৱেই হ'ল ক্ষয়-ক্ষতিজনিত ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰাৰ প্ৰকৃত নীতি। এই ধাৰণাটোৰ মাজত নিহিত হৈ থাকে যিকোনো মূলধনী সামগ্ৰীৰ প্ৰত্যাশিত আয়ুস। উক্ত উদাহৰণটোত উল্লেখ কৰা যন্ত্ৰটোৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ আয়ুস 20 বছৰ বুলি কোৱা হৈছে। গতিকে ক্ষয়-ক্ষতিজনিত ব্যয়কে মূলধনী সামগ্ৰী এবিধৰ বাৰ্ষিক ক্ষয়-ক্ষতিজনিত ব্যয়ক বুজায়।² আন কথাত মূলধনী সামগ্ৰীবিধৰ ব্যয়ক ইয়াৰ ব্যৱহাৰযোগ্য বয়সৰ সংখ্যাৰে হৰণ কৰিলে ক্ষয়-ক্ষতিৰ পৰিমাণ পোৱা যায়।³

মন কৰিবলগীয়া যে ক্ষয়-ক্ষতিৰ ধাৰণাটো এটা হিচাপৰক্ষণৰ ধাৰণা। প্রতি বছৰে প্ৰকৃত ব্যয়ৰ হিচাপ নহ'লেও ক্ষয়-ক্ষতিৰ পৰিমাণৰ কিন্তু গণনা কৰা হয়। অর্থনীতি এখনত হাজাৰ হাজাৰ প্রতিষ্ঠানে বিভিন্ন ব্যৱহাৰযোগ্য সময়সীমাৰ নানা তৰহৰ যন্ত্ৰ-পাতি ব্যৱহাৰ কৰে আৰু এটা নিৰ্দিষ্ট বছৰত কিছুমান প্রতিষ্ঠানেহে পৰ্যাপ্ত সাল-সলনিৰ বাবদ মোটা অংকৰ ব্যয় বহন কৰিবলগা হয়। সেয়েহে আমি বাস্তৱিকতে ধৰি লওঁ যে বাৰ্ষিক সাল-

² মূলধনৰ ক্ষয়-ক্ষতিজনিত ব্যয়ে দুৰ্ঘটনা, প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ বা আন তেনেধৰণৰ অস্বাভাৱিক পৰিৱেশৰ ফলত হোৱা মূলধনৰ অনাকাঙ্ক্ষিত বা হঠাৎ হোৱা ধ্বংস অথবা অপব্যৱহাৰক বুজায়।

³ মূলধনৰ বা পৰিসম্পত্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি ইয়াত মূলধনৰ অপৰিৱৰ্তিত ক্ষয়-ক্ষতিৰ হাৰৰ সৰল অভিধাৰণা লৈছোঁ। বাস্তৱত মূলধনৰ ক্ষয়-ক্ষতিৰ জোখ লোৱাৰ বাবে আন আন পদ্ধতিও আছে।

সলনিজনিত ব্যয়ৰ গতি অতি সুস্থিৰ আৰু ই অর্থনীতিখনৰ বাৰ্ষিক ক্ষয়-ক্ষতিজনিত ব্যয় হিচাপৰ সৈতে কম-বেছি পৰিমাণে একে হয়। ইতিপূৰ্বে আলোচনা কৰি অহা অর্থনীতি এখনৰ বাৰ্ষিক উৎপাদিত মুঠ চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে ইয়াৰে কেতবোৰ উপভোগ্য দ্ৰব্য আৰু সেৱা সামগ্ৰী (Consumer goods and services) আৰু কিছুমান মূলধনী সামগ্ৰী (Capital goods)। এই উপভোগ্য সামগ্ৰীসমূহে অর্থনীতিখনৰ মুঠ জনসমষ্টিৰ উপভোগ বৰ্তাই ৰাখে। উপভোগ্য সামগ্ৰীসমূহৰ ক্ৰয় নিৰ্ভৰ কৰে জনসমষ্টিৰ ব্যয় সামৰ্থ্যৰ ওপৰত; যিটো মূলতঃ তেওঁলোকৰ আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। আনহাতে চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহৰ আনটো ভাগ অৰ্থাৎ মূলধনী দ্ৰব্যসমূহ বাণিজ্যিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহে তেওঁলোকৰ মূলধনী মজুতৰ পৰিমাণ বঢ়াবলৈ ক্ৰয় কৰে আৰু ইয়াৰ সহায়ত তেওঁলোকে উৎপাদনী প্ৰবাহ নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে চলাই থাকে। এটা নিৰ্দিষ্ট সময়ত ধৰা হ'ল যে এটা বছৰত উৎপাদিত চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহক সেয়েহে দুটা ভাগত ভগাব পাৰি, উপভোগ্য সামগ্ৰী আৰু মূলধনী সামগ্ৰী আৰু স্বাভাৱিকতে এই দুয়োবিধৰ মাজৰ সম্পৰ্ক বিপৰীতধৰ্মী। অৰ্থাৎ অর্থনীতি

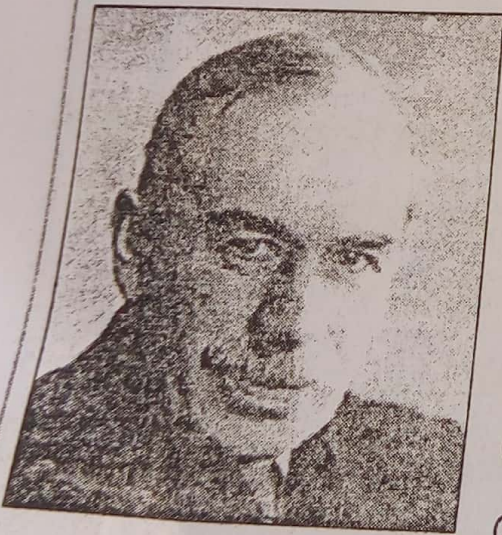
আদাম স্মিথ

আদাম স্মিথক আধুনিক অর্থবিজ্ঞানৰ পিতৃৰূপে গণ্য কৰা হয়। জন্মসূত্ৰে তেওঁ স্কটলেণ্ডৰ নাগৰিক আছিল যদিও গ্লাছগো বিশ্ববিদ্যালয়ত তেওঁ অধ্যাপনা কৰিছিল। দাৰ্শনিক ভাবধাৰাৰে পৰিপুষ্ট, তেওঁৰ যুগান্তকাৰী কিতাপ 'An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations (1776)'-এ অর্থবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত এক বিপুল অৰিহণা যোগাইছে। তেওঁৰ কিতাপত সন্নিৱিষ্ট

'It is not from the beneficence of the butcher, the brewer or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest we address ourselves not to their humanity .... to their self .... and never talk to them of our own necessities but of their advantage' কথাখিনিৰ জৰিয়তে আমি ক'ব পাৰোঁ যে তেওঁ মুক্ত অর্থনীতিৰ হকে মাত মতিছিল।

এখনত উৎপাদিত চলিত চূড়ান্ত সামগ্ৰীসমূহৰ ভিতৰত যদি উপভোগ্য সামগ্ৰী অধিক হাৰত উৎপাদন কৰা হয়, তেন্তে বিনিয়োগ সামগ্ৰীৰ উৎপাদন হ্রাস পাব অথবা যদি মূলধনী সামগ্ৰী অধিক হাৰত বৃদ্ধি পায়, তেতিয়া উপভোগ্য সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ কমি যাব।

আমি লক্ষ্য কৰিম যে কেনেকৈ এই একক যোগাত্মক সম্পৰ্কটোৱে বহুমুখী সম্পৰ্কৰ বাবে জটিল ৰূপ পায়। যিকোনো অর্থনীতিৰ উপভোগ প্ৰয়োজনীয়তাৰ মূল লক্ষ্যবোৰ উপভোগ্য সামগ্ৰীসমূহে বৰ্তাই ৰাখে। উপভোগ বুলিলে জীৱন নিৰ্বাহৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি অভিজাত জীৱনশৈলীলৈকে সামৰি লোৱা হয়। মানুহ মাত্ৰেই জীয়াই থাকিবলৈ বা কাম কৰিবলৈ খাদ্য উপভোগৰ প্ৰয়োজন। ইয়াকে জীৱন নিৰ্বাহৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা বুলি কোৱা হয়। খাদ্য জীৱন নিৰ্বাহৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা বুলি কোৱা হয়। বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ সহায়ত আমি কৰ্মক্ষম হৈ থাকোঁ। কিন্তু মানৱ সমাজৰ প্ৰগতি আৰু বিকাশৰ লগে লগে মানুহৰ প্ৰয়োজনীয়তাবোৰৰ প্ৰসাৰ ঘটিছে আৰু ই

জন মেইনাৰ্ড কেইনছ

জন মেইনাৰ্ড কেইনছে ১৮৮৩ চনত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ ব্ৰিটেইনৰ Kings College (কেমব্ৰীজ)ত শিক্ষাগ্ৰহণ কৰিছিল আৰু পিছত সেইখন কলেজৰে তেওঁ Dean হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। প্ৰথম বুদ্ধিসম্পন্ন কেইনছে প্ৰথম মহাসমৰৰ পিছত আন্তৰ্জাতিক কূটনীতিৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে জড়িত আছিল। তেওঁৰ দুখন যুগান্তকাৰী

কিতাপ হ'ল (1) 'The Economic Consequences of the Peace (1919)' আৰু (2)

'The General Theory of Employment, Interest and Money (1936)'. এওঁৰ

পিছৰখন গ্ৰন্থই কুৰি শতিকাত অর্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত এক বিপ্লৱৰ সূচনা কৰিছিল। প্ৰথমখন

কিতাপৰ জৰিয়তে বিশ্বযুদ্ধৰ শান্তি আলোচনা যে বাধাপ্ৰাপ্ত হ'ব, তাক তেওঁ ভৱিষ্যদ্বাণী

কৰিছিল। তেওঁ এজন 'Shrewd foreign currency speculator' হিচাপেও খ্যাত আছিল।

ক্রমাগতভাৱে জটিল হৈ পৰিছে। ই কেৱল নিত্য-নতুন প্ৰয়োজনীয় বস্তুসমূহৰ মাজতে আবদ্ধ হৈ থকা নাই। ইয়াৰ লগে লগে নিত্য-নতুন উপভোগ্য সেৱা আৰু সামগ্ৰীসমূহৰো উৎপাদন হ'বলৈ ধৰিছে। এতিয়া জীৱন ধাৰণৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তা বুলিলে কেৱল খাদ্য নতুবা বস্ত্ৰৰ কথাকে কোৱা নহয়। আন কেতবোৰ অত্যাৱশ্যকীয় বিষয় যেনে প্ৰাথমিক শিক্ষা, স্বাস্থ্য সেৱা ইত্যাদিবোৰকো ই সামৰি লৈছে। যদি উপভোগ্যেই অন্তিম লক্ষ্য হয় তেনেহ'লে উপভোগ্য দ্ৰব্য আৰু সেৱাসমূহৰ উভয়ৰে উৎপাদন তথা ক্ৰয় হ'ব লাগিব। দেশৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ সমাজৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ ব্যক্তিৰ মাজত বিতৰণ কৰা হয়। যিবোৰ অৰ্থনীতিত এই সামগ্ৰীসমূহ বিক্ৰী নহ'ব বুলি ভবা হয় তেনে অৰ্থনীতিৰ কথা সচৰাচৰ বিবেচনালৈ নাহে। আমি বিবেচনা কৰা অৰ্থনীতি এখনৰ সকলো সামগ্ৰী উদ্যোগীয়ে বিক্ৰীৰ বাবে উৎপাদন কৰে আৰু এই বিক্ৰীৰ জৰিয়তে উদ্যোগীয়ে লাভ আহৰণৰ চেষ্টা চলায়। সেয়েহে উৎপাদন কাৰ্যৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে দুই ধৰণৰ কথা পোহৰলৈ আহে। এটা হ'ল উপভোগ্য সামগ্ৰীসমূহৰ উৎপাদন আৰু আনটো হ'ল এই উৎপাদনৰ সৈতে জড়িত ব্যক্তিসকলৰ আয়-অৰ্জন বা আহৰণ। উদ্যোগীয়ে মূলধনী সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰে আৰু উৎপাদন কাৰ্য চলাই নিবলৈ মানুহ নিয়োগ কৰে। উদ্যোগীৰ মূল লক্ষ্য হ'ল উৎপাদিত সামগ্ৰীসমূহ বিক্ৰীৰ জৰিয়তে লাভ আহৰণ কৰা। এই নিয়োগ প্ৰক্ৰিয়াটোৱে নিয়োজিত ব্যক্তিসকলৰ আয় আহৰণৰ সুবিধা যোগায়। নিয়োজিত ব্যক্তিসকলে আহৰণ কৰা আয় আৰু উদ্যোগীয়ে আহৰণ কৰা লাভেই হ'ল বিক্ৰীৰ বাবে উৎপাদিত উপভোগ্য সামগ্ৰীসমূহ ক্ৰয়ৰ মূল আধাৰ।

কিন্তু মূলধনী সামগ্ৰী অবিহনে এই উপভোগ্য সামগ্ৰীবোৰৰ কোনো অস্তিত্ব নাই। মূলধনী দ্ৰব্য আৰু উপভোগ্য সামগ্ৰীবোৰ উৎপাদন কৰিবলৈ মানুহৰ শ্ৰম আৰু মূলধন সামগ্ৰীসমূহ যৌথভাৱে কামত লগোৱা হয়। মূলধনী দ্ৰব্যবোৰ যিমানেই অত্যাধুনিক হয়, শ্ৰমিকৰ উৎপাদনশীলতাও সিমানে বৃদ্ধি পায়। পৰম্পৰাগত পদ্ধতিৰে এগৰাকী শিপিনীক এখন শাৰী তৈয়াৰ কৰিবলৈ এমাহপৰ্যন্ত সময় লগাৰ বিপৰীতে আধুনিক যন্ত্ৰচালিত পদ্ধতিত এদিনতে হাজাৰখন শাৰী তৈয়াৰ কৰিব পাৰি। বুৰঞ্জীপ্ৰসিদ্ধ তাজমহল বা পিৰামিড

সাজিবলৈ দশকজোৰা সময়ৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। কিন্তু আধুনিক যন্ত্ৰ-পাতি ব্যৱহাৰ কৰি কোনোৱে আকাশলংঘী অটালিকা নিচেই কম বছৰতে সাজি উলিয়াব পাৰে। আধুনিক সমাজখনৰ প্ৰগতিৰ মূল পৰিচায়ক হ'ল মূলধনী সামগ্ৰীৰ সংখ্যাগত আৰু গুণগত বৃদ্ধি। যিমানেই আধুনিক আৰু উন্নতমানৰ মূলধনী সামগ্ৰী বৃদ্ধি পাইছে, সিমানেই বিভিন্ন তৰহৰ উপভোগ্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বাঢ়িছে আৰু মুঠ সামগ্ৰীৰ উৎপাদনো বৃদ্ধি হৈছে।

ইয়াতেই অর্থনীতিত এক স্ব-বিৰোধ সৃষ্টি হৈছে। যদি অর্থনীতিখনৰ মুঠ উৎপাদিত চূড়ান্ত সামগ্ৰীৰ এক গৰিষ্ঠ অংশ মূলধনী সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বুলি ধৰা হয়, তেনেহ'লে কম অংশ এটাহে উপভোগ সামগ্ৰী হিচাপে থাকিব। আমি আমাৰ আলোচনাত সময়সীমাৰ প্ৰাসংগিকতা চাব লাগিব। এক প্ৰদত্ত মূলধনী মজুতৰ সাপেক্ষে এটা বছৰৰ উৎপাদন আৰম্ভ হয় বুলি ধৰিলে বছৰৰ অন্তত মুঠ উৎপাদনৰ ভিতৰতে যদি মূলধনী সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ অধিক হয়, তেনেহ'লে স্বাভাৱিকতেই উপভোগ সামগ্ৰীৰ উৎপাদন হ্রাস পাব। কিন্তু বৰ্তমান সময়ত মূলধনী সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পালেহে ভৱিষ্যতে অর্থনীতিৰ উৎপাদনী ব্যৱস্থাটো অধিক উৎপাদনক্ষম হ'ব। এইটো এইবাবেই সম্ভৱ যে মূলধনী সামগ্ৰীসমূহ ব্যৱহাৰৰ লগে লগেই নিঃশেষ হৈ নাযায়। এইবোৰ মূলধনী মজুতৰ (Stock of Capital) সংখ্যাগত বৃদ্ধিত সহায় কৰে। আনহাতে এই নতুনকৈ বৃদ্ধি পোৱা মূলধনী সামগ্ৰীবোৰ সাধাৰণতে পূৰ্বৰ মূলধনী সামগ্ৰীৰ তুলনাত অধিক গুণমানবিশিষ্ট হয়। (উদাহৰণস্বৰূপে আধুনিক যন্ত্ৰচালিত বয়ন যন্ত্ৰ এটা পুৰণি তাঁতশাল এখনৰ তুলনাত অধিক উৎপাদনক্ষম হয়।)

এতিয়া যদি আমি উৎপাদনৰ মূল প্ৰবাহ লক্ষ্য কৰিব খোজোঁ, তেতিয়া আমি এক নিৰ্ধাৰিত সময় নতুবা কোনো এবছৰত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব লাগিব। এটা বছৰত অর্থনীতি এখনত মুঠ উৎপাদিত চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহ দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। উপভোগ দ্ৰব্য আৰু সেৱাসমূহ আৰু আনটো ভাগ হ'ল মূলধনী সামগ্ৰীসমূহ। উপভোগ দ্ৰব্য আৰু সেৱাসমূহৰ ওপৰত দেশৰ জনসাধাৰণ নিৰ্ভৰশীল। আকৌ দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাই অর্থনীতিৰ কৰ্মশক্তিৰ আধাৰ। মুঠ জনসমষ্টিৰ এটা অংশই শ্ৰম আৰু দক্ষতা প্ৰদানৰ

যোগেদি উদ্যোগৰ প্ৰসাৰ সাধন কৰি অৰ্থনীতিৰ উৎপাদনৰ বৰঙণি যোগায়। মানুহৰ শ্ৰম আৰু মূলধনৰ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ আধাৰ গঢ়ি তোলা হয়। দেশৰ মুঠ চূড়ান্ত দ্ৰব্যৰ এটা অংশ চলিত বছৰৰ মূলধনী দ্ৰব্য উৎপাদনৰ ভিতৰত পৰে আৰু এই অংশটোৱে চলিত মূলধনী মজুতৰ সংযোজন ঘটায় বা সাল-সলনি কৰে আৰু এনেদৰে সৃষ্টি হোৱা মূলধনী মজুতৰ সৈতে মানুহৰ শ্ৰমৰ সংযোজন ঘটাই পিছৰ বছৰৰ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ আধাৰ গঢ়ি তোলা হয়। এইদৰে অৰ্থনীতিখনে এক চক্ৰীয় প্ৰবাহৰ যোগেদি উৎপাদন আৰু উপভোগ প্ৰক্ৰিয়াটো নিৰৱচ্ছিন্নভাৱে চলি থকাটো সম্ভৱ কৰি তোলে।

আমি এইটোও লক্ষ্য কৰিব পাৰো যে চলিত বছৰৰ মূলধনী দ্ৰব্য উৎপাদনৰ সমুদায় পৰিমাণ যদি পুৰণি মূলধনী মজুতৰ ক্ষয়-ক্ষতিৰ বাবদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়, (যিটো বহু ক্ষেত্ৰত সম্ভৱ নহয়) তেতিয়া নতুন মূলধনৰ সংযোজন নহয়। যদি চলিত বছৰৰ শেষত মূলধনী মজুতৰ নিগুট সংযোজন হয়, তেনেহ'লে পিছৰ বছৰৰ উৎপাদন চক্ৰ এক বৃহৎ মূলধন মজুতৰ সৈতে আৰম্ভ কৰিব পৰা যায় আৰু ইয়াৰ যোগেদিয়েই বৃহৎ পৰিমাণৰ উৎপাদন কৰাৰ বাবে এক আধাৰ গঠন কৰিব পাৰি। গতিকে দেখা গ'ল যে অৰ্থনৈতিক চক্ৰটো কেৱল চক্ৰীয় প্ৰবাহতে আবদ্ধ নাথাকে; অৰ্থনৈতিক প্ৰসাৰৰ বাবে এই চক্ৰটোৱে সদায়ে এটা অৰ্থনীতিৰ ওপৰত হেঁচা দি থাকে। যিহেতু আমি কেৱল বজাৰত বিক্ৰীৰ বাবে উৎপাদিত সকলো দ্ৰব্য আৰু সেৱা সম্পৰ্কেই আলোচনা কৰি আছোঁ; সেইবাবে এইক্ষেত্ৰত আন এটা অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা হ'ল যে এই বিক্ৰী সম্ভৱ কৰিবলৈ ক্ৰয় ক্ষমতাৰ পুষ্টি চাহিদাৰ প্ৰয়োজন আছে। এজন ব্যক্তিৰ সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰাৰ প্ৰয়োজনীয় ক্ষমতা থাকিব লাগিব। ইয়াৰ অন্যথা বজাৰত তেওঁৰ সামগ্ৰীৰ প্ৰয়োজনীয়তাক স্বীকৃতি দিয়া নহয়।

ব্যক্তি এজনৰ দ্ৰব্য ক্ৰয়ৰ ক্ষমতা আছে শ্ৰমিক হিচাপে তেওঁ অৰ্জন কৰা আয়, মজুৰি, উদ্যোগী হিচাপে অৰ্জন কৰা লাভ, ভূমিৰ গৰাকী হিচাপে পোৱা খাজনা আৰু মূলধনৰ গৰাকী হিচাপে অৰ্জন কৰা সুদৰ ওপৰত, চমুকৈ উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ গৰাকী হিচাপে ব্যক্তিয়ে তেওঁলোকে অৰ্জন কৰা আয়েৰে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ প্ৰতি চাহিদা সৃষ্টি কৰে

আৰু এই চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ বিচাৰে। সেইবাবে এইক্ষেত্ৰত আমি বজাৰৰ মাধ্যমত চক্ৰীয় প্ৰবাহ সংগঠিত হোৱা দেখা পাওঁ। গতিকে চক্ৰীয় প্ৰবাহৰ লগত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ পৰা সৃষ্টি চাহিদা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া। কিয়নো বজাৰত চাহিদা অবিহনে চক্ৰীয় প্ৰবাহ সম্ভৱ নহয়।

সেইবাবে উপভোগ আৰু উৎপাদনৰ দৰে সামাজিক কাৰ্যাৱলী এৰাব নোৱাৰাকৈ সম্পৰ্কিত আৰু ইয়াত একপ্ৰকাৰৰ চক্ৰীয় কাৰক নিহিত থাকে। অৰ্থনীতি এখনৰ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৱে ইয়াত নিয়োজিত হৈ থকা উপাদানসমূহৰ দেনা সৃষ্টি কৰে আৰু উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ ফলশ্ৰুতিত দ্ৰব্য আৰু সেৱাসমূহৰ সৃষ্টি হয়। এনেদৰে সৃষ্টি হোৱা আয়ৰ সহায়ত চূড়ান্ত দ্ৰব্যসমূহ ক্ৰয় কৰিবলৈ ক্ৰয় ক্ষমতাৰ উদ্ভৱ হয় আৰু ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানসমূহে তেওঁলোকৰ বিত্তীয় সম্ভৱ কৰি তোলে। ইয়েই হ'ল ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মূল লক্ষ্য। উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ জৰিয়তে মূলধনী সামগ্ৰীসমূহৰো সৃষ্টি হয় আৰু ইয়াৰ সহায়তে একেধৰণে উৎপাদনকাৰীবোৰে মজুৰি, লাভ ইত্যাদিৰ মাধ্যমত আয় আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সংযোজিত মূলধনী সামগ্ৰীবোৰৰ যোগেদি অৰ্থনীতিখনত মূলধন মজুতৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পায় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা আন আন সামগ্ৰীবোৰ উৎপাদন কৰাটো সম্ভৱপৰ হৈ উঠে।

2.2 আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰবাহ আৰু জাতীয় আয় গণনাৰ পদ্ধতিসমূহ (Circular Flow of Income and Methods of Calculating National Income)